

Petőfi születésének bicentenáriumi évében, 2023. június 15–16-án nagyszabású tudományos konferencia megrendezésére került sor Debrecenben, a Debreceni Irodalom Háza (Déri Múzeum), a Debreceni Egyetem Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézete, valamint a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára és Múzeuma közös szervezésében. A kötet az ott elhangzott előadások egy részének szerkesztett változatát tartalmazza. A tanulmányok egyik egysége Petőfi verseinek keletkezési körülményeivel, illetve bizonyos szövegek hagyományozódásával foglalkozik, a másik fele pedig a Petőfi-emlékezet kultikus megközelítéseit dolgozza fel, elsősorban a vizuális ábrázolásokat vizsgálva. Az írások mindegyike többféle tudományos megközelítés metszéspontjában áll: az alapos filológiai feltárás és kontextuális elemzés, a szoros szöveg- és képolvasás, a társadalom- és mikrotörténetírás, a motívum- és recepciótörténet, a műfajtörténet- és szöveg-hagyomány-vizsgálat, a médiumtörténet és képanthropológia, a narratívaelemzés és folklorisztika, illetve az emlékezzettörténet és kultuszkutatás egyszerre határozza meg az értelmezéseket. Úgy véljük, hogy ebben az interdiszciplináris térben adhatók releváns válaszok azokra az összetett kérdésekre, amelyeket a Petőfi-kutatás újabban, az emlékévként teremtette figyelem fókuszában is megfogalmazott.

PETŐFI: KÖLTÉSNET, KULTUSZ, EMLÉKEZET

PETŐFI:
KÖLTÉSNET, KULTUSZ, EMLÉKEZET

LOCI MEMORIAE HUNGARICAE

11.

SOROZATSZERKESZTŐK:

Fazakas Gergely Tamás, Száraz Orsolya és S. Varga Pál

Petőfi: költészet, kultusz, emlékezet

Szerkesztők:

Bényei Péter, Fazakas Gergely Tamás és Lakner Lajos

Debreceni Egyetemi Kiadó
Debrecen University Press
2024

A kötet megjelenését támogatta:
Debrecen Megyei Jogú Város és a Debreceni Egyetem Közművelődési Vegyesbizottsága
Debreceni Egyetem BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet
Tiszántúli Református Egyházkerület

A névmutatót
Bényei Péter és Fazakas Gergely Tamás készítette

A kötet tanulmányait lektorálták:
Béres Norbert, Bódi Katalin, Bodrogi Ferenc Máté, Debreczeni Attila,
Hász-Fehér Katalin, Hermann Róbert, Keszeg Vilmos

A borítón:
Izsó Miklós – Huszár Adolf Petőfi-szobrának egész alakos gipszmintája
a Debreceni Református Kollégium díszlépcsőházában (felállították: 1883-ban)
Lukács Tihamér fotója

ISSN 2064-549X
ISBN 978-963-615-231-4 (nyomtatott)
ISBN 978-963-615-234-5 (pdf)

© Debreceni Egyetemi Kiadó • Debrecen University Press,
beleértve az egyetemi hálózaton belüli elektronikus terjesztés jogát is
Kiadta: a Debreceni Egyetemi Kiadó, az 1795-ben alapított
Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja
dupress.unideb.hu
Felelős kiadó: Karácsony Gyöngyi
Nyomdai előkészítés: Barna Ildikó
Készült a Kapitális Nyomdában 2024-ben

Mindenütt Istók

Petőfi, Arany és egy elmosódó hagyomány

A két *Bolond Istókról*, Petőfi és Arany műveiről ezúttal keveset fogok írni; mindkettőnek gazdag szakirodalma¹ és kritikai kiadása² is van. Nehéz azonban őket közös nevezőre hozni. Régóta kérdés, hogy alkotóik tudtak-e egymás terveiről. Felmerül a szakirodalomban, hogy a *Bolond Istók* közösen kitűzött téma lehetett. Szinnyei Ferenc szerint 1847-ben az Aranyánál vendégeskedő Petőfi fölhívhatta Arany figyelmét, hogy ezzel a figurával érdemes foglalkozni, míg Havas Adolf azt állítja, hogy ez éppen fordítva van, s Arany lehetett az ötletgazda.³ A kapcsolatnak közvetlen bizonyítékát nem ismerjük, mert a két mű legfeljebb unokatestvéri viszonyban van egymással. Bár a sok eltérés ellenére akad egy-két közös pontjuk, ezeket se tekinteném a művek áthallásainak, inkább a közös forrásuk kitükröződésének. Innen vizsgálva a kapcsolat mégiscsak erősebb, mint amilyennek elsőre látszik, de nem a művek értelmezését, csak a genezisést teszi magyarázhatóvá. Kéky Lajos szavaival: „Sajátságos, hogy mindketten ugyanazon álarcz mögé rejtőznek, mikor ifjúságuk küzdelmeire, botlásaira és erényeire tekintenek vissza.”⁴ Kardos Lajos szerint végső soron csak az igazolható, hogy „a Petőfi-féle Bolond Istók hatott Aranyra, mikor költeményének nevet adott s mikor elhatározta, hogy Petőfihez hasonlóan magát fogja mutatni a Bolond Istók álarca alatt”.⁵

¹ A Petőfi-műről a korábbi szakirodalmat összefoglaló, nagyon szép elemzés: KERÉNYI Ferenc, *Petőfi Sándor élete és költészete: Kritikai életrajz*, Budapest, Osiris, 2008, 342–344.

² PETŐFI Sándor, *Bolond Istók* (Pest, 1847. [november vége – december első fele]) = PETŐFI Sándor *összes költeményei*, 1847, s. a. r. KERÉNYI Ferenc, Budapest, Akadémiai, 2008 (Petőfi Sándor Összes Művei, 5), 719. sz., 226–249, jegyz. 583–594 (a továbbiakban: PSÖM 5); ARANY János, *Bolond Istók* [1850–1873] = ARANY János, *Elbeszélő költemények*, s. a. r. TÖRÖK Zsuzsa, Budapest, Universitas – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2019 (Arany János Munkái), 321–405, jegyz. 895–929.

³ A korábbi szakirodalmat összefoglalja KARDOS Lajos, *Arany János Bolond Istókja: Irodalomtörténeti tanulmány. A Budapesti Tud. Egyetemen jutalmazott pályamunka*, Debrecen szab. kir. város könyvnyomda-vállalata, 1914, 90–91.

⁴ KÉKY Lajos, *Bevezető = A két Bolond Istók: Petőfi és Arany költeménye*, Budapest, Franklin-Társulat, 1922, 5–23, itt: 7.

⁵ KARDOS, 90.

1.

Tudjuk, hogy a motívumot Petőfi már 1844-ben megverselte *A csavargó* című költeményében:

Betérek Debrecenbe
Bolond Istók gyanánt.
S tovább megyek, ha ittam
Bort és öleltem lányt. [...]⁶

Jelentésének tudatában volt, ám hogy mennyire, azt még később árnyaljuk. A *Bolond Istók* utolsó két szakaszát ugyanis egy idilli, allegorikus kép illusztrálja az 1877-es képes Petőfi-díszkiadásban:

A tanyában, jó meleg szobában,
Pattogó szikrázó tűz körül
Az aggastyán, a férj, a menyecske
És egy pár kis pajkos gyermek ül.

A menyecske fon s dalol: nagyapja
S férje játszik a két fiuval. –
Kinn süvít a tél viharja... ott benn
Perg a rokka s vígan zeng a dal... –⁷

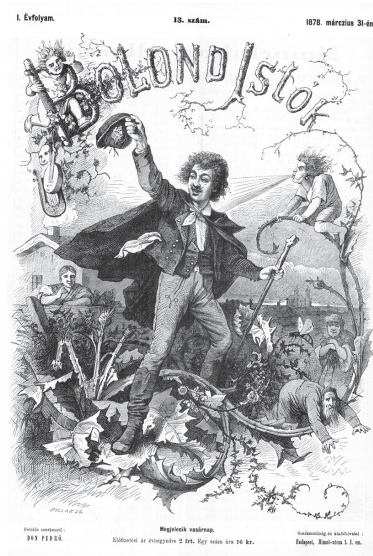
1. kép *A Bolond Istók* illusztrációja a képes Petőfi-kiadásból (1877)

⁶ PETŐFI Sándor, *A csavargó* (Pest, 1844. [augusztus]) = PETŐFI Sándor összes költeményei, 1844. január–augusztus, s. a. r. KISS József, RATZKY Rita, SZABÓ G. Zoltán, Budapest, Akadémiai, 1983 (Petőfi Sándor Összes Művei, 2), 188. sz., 68.

⁷ PSÖM 5, 249.

Érdekes, hogy a grafikus egyik férfarcot sem Petőfiről mintázta. Az apát semmiképp, de a fiatalabb apa-fiút sem, aki a széktámlába kapaszkodik. A szövegbe beleérthető életrajzi keretet tehát nem tartották egyértelműnek a kortársak, noha Kerényi Ferenc szerint ez egy sorsfordulónak talán a legszebb összefoglalója, Petőfi legényéletének „záróköve”.⁸ Kéky Lajos felveti, hogy a morcos, magába roskadt házigazda személyében esetleg Petőfi apósa, Szendrey Ignác tükröződne.⁹ Ezzel nehéz mit kezdeni, merthogy itt ő egy nagyapa, a leány apja pedig az ő kitagadott fia. Noha vannak áthallások, hiszen a komor férfiú mellől egy vidám és életre való leányka kerül elő (az unokája), akivel hősünk újrakezdi az életét, ez nem tekinthető szoros életrajzi kötődésnek. Ha pedig allegorikus, akkor sok mindent beleérthettek úgy a korabeli olvasók, ahogy mi.

Arany *Bolond Istók*jának életrajzi vonatkozásai sem voltak egyértelműek az olvasók számára. Azt, hogy milyennek képzeltek ezt a figurát, segít megérteni a Bolond Istók című élclap. A II. ének (1873, megjelenés: Budapesti Szemle, 1874)¹⁰ után néhány évvel megindult ez a humoros hetilap, címlapján hamarosan Bolond Istók alakja is feltűnik.

2. kép A Bolond Istók élclap címlapképe (1. évf., 13. sz., 1878. március 31.)

A Petőfi-kötetbeli rajz nem ilyen volt, hőse megállapodott apaként nézi a gyermekeket. Az ideális Bolond Istóknak szél fújja a köpenyét, kifújja a zsebéből a tárgyakat, körülötte meglepő dolgok történnek, ő pedig kalapot emel, és füttyöl a világra. Még el is magyarázzák a szerkesztők, hogy ez már az új címlap, az első pár szám nem ezzel jelent meg.

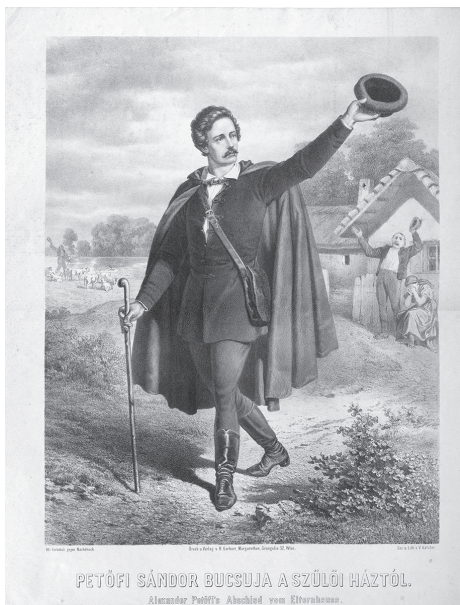
⁸ KERÉNYI, 342.

⁹ KÉKY, 12.

¹⁰ Új kritikai kiadása: ARANY, *Elbeszélő költemények*, [7.] sz. Szövegtörténetét lásd bővebben ennek jegyzeteiben.

A régi czimképnek már csak romjai vannak, – mint mai számunk mutatja. Az új czimkép emelkedett, költői felfogásban tünteti föl a magyar néprege és népfilozofia mithoszszerű alakját Bolond Istókot, úgy mint őt Arany s még teljesebben Petőfi megörökítette. A symbolikus rajz azt ábrázolja, amint B. Istók (mögötte Debreczen városa,) könnyű kebelrel lép a világba, szembe a szél fujja, de hátul felmosolyog a nap. A többi jelenetek humoros staffageul egészítik ki a képet.¹¹

Végre sikerült megrajzoltatni tehát olyanná, amilyennek a hőst képzelték. A Petőfi-kultusztól jelentősen érintett a címlap, hiszen egyik előképe jól felismerhető Munkácsy Mihály festménye volt: *Petőfi búcsúja a szülői háztól* (1867), amely azonban egy korábbi könyvmotívot követ, Vinzenz Katzler 1850 körüli munkáját. Inkább tehát az ősfőforma volt a *Bolond Istók* forrása, de a rajzoló technikai okokból tükörben imitálta.

3. kép Vinzenz Katzler (1823–1882):
Petőfi Sándor búcsúja a szülői háztól
(litográfia, 1850 k., Bécs, Museum)

4. kép Munkácsy Mihály:
Petőfi búcsúja a szülői háztól
(olaj, 1867, Budapest, Magyar Nemzeti Galéria)

Az élclap *Beköszöntő* verse régies tizenkettesekben beszélteti és szerzőként tünteti fel Bolond Istókot. Vele íratja le az aktuális üzenetekkel teli címlap magyarázatát, de nem tér ki az irodalmi előképekre. A vers alá tördelt prózai kiegészítés Petőfiről nem tesz említést, csak Aranyról, mintha Bolond Istók csupán az ő védjegye volna. Pedig abban a korszakban egyértelműen mind a kettőt lehetett már ismerni, sőt a képet tekintve Petőfiét tarthatták autentikusabbnak. Az ihletet az élclap mindenképp Aranytól veszi, hiszen mint írják:

¹¹ *Szerkesztői Telefon*, 1. szövegrész, K. U. monogrammal, Bolond Istók, 1878. március 31., 11.

„Hopp!” és nem „hep!” – ez a mi jelszavunk.

Miután Istók első őse, mint azt Arany János megírta, kukoriczacsósz volt, – programmunk: csőstül hajgálni az igazságot. Gyöngédek leszünk, mert kiméletlenek minden társadalmi durvaság iránt; és gorombák az őszinteségig. Hat nap alatt az egész föld körül megfordul „Bolond Istók”, s a hetedikre mindennel a mi mulattató, köszönt be a közönséghez.¹²

2.

Miért érdekes néhány kiragadott dramaturgiai elem, amely rokonságba állítja a két szöveget? Hogyha minden Byron-hatást elfelejtünk – amit semmiképp se tegyünk, de Török Zsuzsa már kitűnően összefoglalta¹³ –, dramaturgiai és motivikus elemeket érdemes keresnünk. Petőfi Bolond Istókját egy közelgő vihar fújja ahhoz a düledező, leromlott épülethez, amelyben leendő családja lakik. Véletlenül érkezik, véletlenül tesz igazságot, a korábbi garabonciás, szélhámos diák szerepkörét mintegy meghaladva az életben először valami jót cselekszik, ezzel megoldja egy család életét, sőt a saját családjává teszi azt. Kölcsönösen befogadják egymást. Ez egy nagyon komoly minőségi váltás. A hős útja kétszer is lezárul, mert kétszer is elköszön, de végül egyszer sem megy el. Olyasvalaki volt, akinek az életeleme a csavargás, s ez nemcsak Petőfi önképe, hanem a magyar értelmiség, a korábbi vándordíákság kollektív önértelmezése is: a peregrinus létforma, annak terheivel, szélfúttá, sáros útjaival együtt. Petőfi, vagy az általa megrajzolt Bolond Istók azonban kétszer sem megy el onnan, ahonnan már először is illene elmennie. Családot alapít egy másik család romjain.

Arany hősének nem láthatjuk ezt az életkorszakát, csupán a véletlen, titokban történt születését. Már-már értelmezhetetlenül romantikus körülmények veszik körül: egy vak öregasszony, egy boldogtalan csósz, egy lecsúszott kicsi család a semmi közepén. Természetesen nem kell Petőfitől kölcsönöznie ezt a motívumot, aki már egy kiforrott Bolond Istók-életformát, egy szerepével azonosuló fiatalembert mutat be, Arany pedig (az első énekben) a bizonytalan élet kezdetét akarta elbeszélni. Sokkal inkább *Az apostol* expozíciójának áthangolása,¹⁴ egy kései mihaszna-regény nyitánya ez a rész, semmint egy vidám elbeszélő költemény. Hőst kézről kézre adják, a neve is véletlen, sőt tudjuk, hogy eredetileg lánynak nézték. Az egészben van valami olyan abszurditás, amit észre kell vennünk, ha egymás mellé tesszük a két szöveget.

¹² A *Beköszöntő* után, szerző nélkül közölt próza első fele, Bolond Istók, 1878. január 6. (1. évf., 1. sz.), 2.

¹³ A kérdéssel legújabban Arany kapcsán: Török Zsuzsa, *Arany János Byron-olvasatának textuális reprezentációi: Levelek, mottók és a Bolond Istók* = „*Óhajtom a classicus írók tanulmányát*”: Arany János és az európai irodalom, szerk. KOROMPAY H. János, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Universitas, 2017, 275–288.

¹⁴ Arany 1848-ban kéziratban olvashatta *Az apostolt*, s mivel 1850-ben kezdte írni a *Bolond Istókot*, viszonylag közeli emlék lehetett. (Mint tudjuk, a hivatalos Petőfi-kiadásokba csak jóval később került be.) A kapcsolatra felhívja a figyelmet KÉKY, 19–20. Bővebben: KARDOS, 88–91.

A második részben találkozunk az olyan korú Bolond Istókkal, amilyen Petőfié. Arany hőse valóban bekukkant Debrecenbe, és a sorsát jelentősen befolyásolják az itt kapott, többnyire szomorú, vagy az önértelmezését elhomályosító élmények. Ő viszont nemhogy nem *érkezik* meg ide, hanem *el kell mennie* innen. A bekukkanás tényleg alkalmi látogatás csupán, és akárcsak Csokonai – akit Petőfi megversel, s Arany megzenésíti mint egyik kedves versét –,¹⁵ Istók „kilódul” Debrecenből, tehát el kell hagynia ezt a terepet. A Petőfi Irodalmi Múzeum kiállításán (2017) Sidó Anna és Vaderna Gábor koncepciójában a *Bolond Istók* és a *Toldi* alkotott érdekes párost.¹⁶ Az egyik alulról jön, és sikerrel küzd, a másik szintén alulról jön, de sodródik, elhomályosul.

Ám a hazatérés, a történet lezárása ismét hasonló Petőfi és Arany művében. Van hová megérkeznie mindkét Istóknak, holott azt hisszük, hogy a hős a *senki fia*, ám végül mégis *valaki fiává* válik. Igaz, hogy Arany hősének egész korábbi énjét el kell távolítania magától a versek szimbolikus elégetésével és az emlékek rendberakásával.

Mit jelent ez, vagy mit nem jelent a mi szempontunkból, félretéve a művek értelmezését? Azt sugallja, hogy ez az életforma (vándorlás, tudásáramoltatás) magában hordozza azokat a kríziseket, hogy az embernek soha nem lesz hova megérkeznie. Mindig inkább úton lesz, mint valahol. Ám mindkét szöveg, mely hőst Bolond Istóknak, hangsúlyozottan „peremlénynék” állítja be, érdekes módon valamilyen megérkezést, életformaváltás utáni célhoz jutást ábrázol. Miért? Benedek Róza 1911-ben az Ethnographiában elkezdte ezeket összeolvasni, és fontos mondatokat írt erről.

Az ifjúság ez első tíz-tizenhat évével, ez elveszett földi paradicsommal, eltűnt Istók, s a mult, mint koporsó, bezárult mögötte. Álmodott Bolond Istókként s felébredt Arany János gyanánt. De míg álmodott, ugyanaz a népi Istók volt, a ki volt Petőfi is.¹⁷

a népmesék nagy nemzetközi tárházának itt megállapított új typusa győzhet meg mindenkit arról, hogy a homályos közmondásban is a népmesék okos bolondjával van dolgunk. Ezt az összehasonlító folklorisztikai eredményt pedig sikerrel értékesíthetjük irodalomtörténetünkben is, mert vele minden kétséget kizárólag bizonyítanunk lehet, hogy a magyar nép két nagy fia, Petőfi és Arany, szintén a népmesék nyomán ismerték fel Bolond Istókban a *vándorló okos bolondot*.¹⁸

¹⁵ Arany saját szerzésű dallamairól legutóbb: Csörsz Rumen István, *Arany János énekköltészeti programja és saját dallamai = Doromb: Közköltészeti tanulmányok 11*, szerk. Csörsz Rumen István, Budapest, Reciti, 2023, 513–578, itt: 563–565.

¹⁶ Önarckép álarckokban: A Petőfi Irodalmi Múzeum Arany János-kiállításának katalógusa, szerk. VADERNA Gábor, SIDÓ Anna, KALLA Zsuzsa, KASZAP-ASZTALOS Emese, Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, 2018, 171–179.

¹⁷ BENEDEK Róza, *Bolond Istók*, Ethnographia 22, 1911, I: 72–80, II: 142–148, itt: 73.

¹⁸ *Uo.*, 148.

Benedek meglátja bennük a rokonságot. Hosszasan elemzi a motívumot, s Waldapfel József és mások további filológiai adatokkal egészítik ki,¹⁹ hogy Bolond Istók bekukkantása Debrecenbe maga egy allegorikus jelenet, amihez senki nem tudott semmi konkrétumot rendelni. Egy 18. századi polemizáló röpiratban például nyoma van, legalábbis a címadásban.²⁰ Nem derül ki azonban, pontosan mit értettek a szolás mögé. Úgy látszik, ez csupán egy keret, nincs „történeti” Bolond Istókunk, akit behelyezhetnénk. A mi költőink élete előtt ez a szolás már közkézen forgott. Kerényi Ferenc egy néhány évvel korábbi említést tud még Orczy Lőrincről (1787-ban gróf Beleznaynéhoz írt episztolájából).²¹ Idézi Szirmay Antal (1804) és Dugonics András (1820), illetve egy másik változatban Pálóczi Horváth Ádám a kéziratos *Példabeszédek*iben (1819). Szirmaynál a bolondok névsorában Markalfal együtt szerepel, tehát Bolond Istók: 'Istók, a bolond'. A betekintést pedig Pálóczi Horváth is említi, a *bolond* szót kisbetűvel írja, nem feltétlenül névként:

Be tekintett mint bolond Istók Debreczenbe. [...] Nem él vele, mint Istók az Ur vatsorájával.²²

Dugonics András szerint egy konkrét történet áll a szolás mögött, szintén kisbetűs jelzőként:

Bé tekintett mint bolond Istók Debreczenbe. 1)

1) L é v a i szüleményektől hallottam: hogy ez a' bolond I s t ó k L é v á n született volna, egész életében nem is lett volna más ingerje: hanem: hogy minden esztendőben meg lássa egyszer Debrecen várossát. Nem is ment tovább az első háznál benne, ismét haza tért, és kóborlásával meg elégedett.²³

Furcsa, hogy ez a magyarázat (amelyet papi személy jegyzett fel) némileg parodizálja a Mózes típusú történeteket is. Lehet persze, hogy az el nem ért bizonyosságok, el nem ért határok mögött valójában a debreceni kollégium vonzereje, vagy a távolról jövők képzeletében élő meghódíthatatlansága tükröződik. Ezt nem tudjuk, hiszen ráadásul két katolikus író, Szirmay és Dugonics emlegeti. Amúgy Arany hőisére még csak-csak igaz ez a Dugonics-féle magyarázat, de Petőfiére sokkal kevésbé. Ő nem szándékosan szűkíti le

¹⁹ KARDOS Lajos, *Bolond Istók a XVIII. században*, Ethnographia 23, 1912, 177–178; WALDAPFEL József, *Istók – Debreczenbe*, Ethnographia, 39, 1929, 182–183.

²⁰ ISTÓK – DEBRETZENBE! Új esztendő köszöntés. AZ AZ A.) A' Magyar Hirmondónak Decemb. 6-dik napján 1793-ban költ árkuában egy nevetlen tudósításra, és B.) Az Austriai Merkúriusnak 50-dik darabjában Decemb. 14-dik napján 1793-ban költ jeles ítéletére, költ jeles ítéletére, Deák és Német Nyelven magyarázott Magyar Grammatikája 's ehez készült hasonló magyarázatú Külömbféle Példázatok 's a' t. tizimű Kresztomátiája SZALLER GYÖRGYNEK a' Pozsonyi Fő-Gymnáziumbéli Magyar Nyelv és Literatúra Tanítójának védelmezetik, Pozsony, 1794.

²¹ KERÉNYI, 343.

²² Pálóczi Horváth Ádám: 1819 *példabeszédek* (1819) MTA KIK Kézirattár RUI 8r. 47., 14, 54. Köszönöm Szemerkényi Ágnesnek, hogy a *Példabeszédek* készülő forráskiadását megosztotta velem.

²³ *Magyar példa beszédek és jeles mondások*, öszveszedte, és megvilágosította DUGONICS András királyi oktató, I. rész, Szeged, Grün Orbán, 1820, 114

igényeit, nem ál-vándor, csupán véletlenül betér a viskóba egy valódi vándorút során. Maga sem sejtí, hogy hamarosan szerepének más rétegeit is megismeri.

A népköltési emlékek némelyike egy vesztes Bolond Istókot tétel, részben a már idézett történetek mögött, aki egyfajta bűnbak:

E szép mese a bolondot gyakran a fejlődés legprimitívebb fokán tünteti fel, hol inkább passzív alak, mint e közmondásokban is: *Mindenütt Istók* (ki mindenben bűnbak, kit bolondnak tekintenek); *Rajkó vét, Istókot verik* (használgák oly értelem- ben, hogy a bűnös helyett Istók szenved); *Istók munkája* (bolond munka). Ezekben Istók a bárgyún türelmes, igazát érvényesíteni nem tudó, de nem is akaró, bohó legény, ki egy darabig szó nélkül mindent eltűr, nem üt vissza, nem kiáltoz, derűlt humorral viseli sorsát.²⁴

3.

Élt tehát a köztudatban egy olyanfajta Bolond Istók, aki bekukkant valahova, de csak az első házig jut, s a külvilágnak csupán felszínes befogadója. Van egy olyan hősünk ugyaneh- hez a szöbörkorhoz, aki egyszerűen balfácán, és mások terheit hordozza. Benedek Róza további meseanaló- giákat talált. Itt érkezünk meg egy érdekes ponyvá- hoz, mostani szorosabb tárgyunkhoz. Létezik ugyan- is olyan Bolond Istók-féle hős, aki viszont ravasz, okos bolond, tettetett bolond. Szerepjátszó, noha nem Hamlet profizmusával, de a társadalomnak éppúgy görbe tükröt tart a saját görbe élete által. A róla szó- ló ponyva 1826-ban jelent meg Komáromban, jelen- leg három példányát ismerjük, ez a címlappal ellátott változata.²⁵ Itt olvasható a teljes cím:

Ha nevetni akarsz, tsak olvasd ezt a'
KÓBOR ISTÓK'
HISTÓRIÁJÁT.
UTOLJÁRA TÉTETETT
A' DRÁGASÁG ELLEN TANÁTSOLT
ORVOSSÁG.

Rév-Komáromban,
Özvegy Weinmüllerné' betűjivel 1826.

5. kép A *Kóbor Istók* ponyvakiadás (1826) címlapképe

²⁴ BENEDEK, 75.

²⁵ OSZK 322.662. Címlappal rendelkező példány. OSZK Kisnyomtatványtár, 1826. évi 178. doboz, k. j. n., cím- lappal rendelkező példány.

Fennmaradt továbbá egy címlap nélküli töredék Sebestyén Gábor egyik ponyvakolligatúrájában.²⁶ Több példányból sajnos még nem adatolható.²⁷ Pogány Péter a csonka példányról adott leírást, idézve az Egy hétben egy csötörtök kezdetű betétdalt. A komáromi nyomdahelyet megadó példányt csupán Busa Margit cikkéből ismerte, s a töredék esetében „nem bizonyítható be a váci eredet [...]”, de nem is zárja ki.²⁸ Mivel ma már összevethető a címlapos és a töredékes példány, kimondhatjuk a kettő azonosságát, de a szöveg szedése nem egyezik, csak a kilövés (a ponyvák többségét újrasedték a rövid terjedelem miatt).

Az illusztrációt nézve több párhuzamos címlap van a magyar ponyvákon, csak eddig nem tudtuk hova kötni azokat a kiadványokat, mert nincs rajtuk feltüntetve a komáromi nyomdahely. A megformálás, az arcok kidolgozása kapcsán fölmerül, hogy valószínűleg azok is ebben a műhelyben készültek. Egy híres betyárponyvának és a *Ripsel históriájának* ugyanez a profilkedvelő metsző készítette a címlapját.

RIPSEL' HISTÓRIÁJA.

ÉS EGY NEMET PAPTÓL MONDOTT MAGYAR PRÉDIKÁCIÓ.

Vége téettek újdonna új Találós Verse.

Nyomtatott az elmúlt Ezzendőben.

6. kép *Ripsel históriája*, címlap
(é. n., OSZK 820.787)

BARNA PÉTER,

TSUDA FERKÓ, ÉS SALLAI PISTÁNAK
KEDVES NOTÁI.

Nyomtatott ebben az Ezzendőben.

7. kép *Barna Péter, Tsuda Ferkó, és Sallai Pistának kedves notái*, címlap
(é. n., OSZK 821.147)

A *Kóbor Istók* ránk maradt példányainak 1826-os dátuma ellenére feltételezhetjük, hogy a következő évtizedekben is kiadták. 1840-ben például Nagy Ignác *Árgyus királyfi* című

²⁶ OSZK 821.132. Címlap nélküli példány.

²⁷ Köszönöm Chikány Judit adatait, aki az általa feldolgozott közgyűjteményi ponyvajegyzékekben ellenőrizte a *Kóbor Istók* adatait.

²⁸ POGÁNY Péter, *Folklor és irodalom kölcsönhatása a régi váci nyomda működése nyomán*, I, Vásári ponyvairatok (A nyomda történetével és kutatási módszertanulmánnyal), Budapest, Akadémiai – A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézete, 1959, 141–142.

„tüneményes életkép”-ének egyik szereplője, Hurut sorolja fel az általa árusított régibb és újabb ponyvák között:

Ide tessék jöni, tekintetes urak és asszonyok, itt van a sok leírás az árvizről, magyarul és németül, a ki egy magyart vesz négy krajcáron, két németet kap ráadásul. Tessék venni, mert holnap drágább lesz. Tessék, tessék, van itt más is; itt van Stillfrid és Brunsvik historiaja, ihol a rozsdás vitéz, Flórenc és Lion, Rózsás Sibrid, Schusztér Lipli, Kádár vitéz, Kóbor Istók, Ludas Matyi, Peleskei nótárius, Tündér Ilona, Zöld Marci, Barna Péter, Rontó Pál, mind két garasával adom párját, csak Rontó Pál drágább egy krajcárral, mert az ma játszik a magyar theátrumban...²⁹

Ugyanebben az évben népszínmű-átdolgozás készült belőle Beöthy Zsigmond jóvoltából (lásd alább), s Kelecsényi József ponyvajegyzékében is szerepel (1844).³⁰ Nem vitás, hogy az 1840-es évek olvasói is ismerhették a kiadványt, vagy legalább a történetet. Busa Margit szerint például Petőfi *János vitézé*re egyértelműen hatott.³¹ A kritikai kiadás³² nem aknázza ki, de nem is cáfolta ezt az ötletet. Ha komolyabb kapcsolatra bukkannánk, az egyúttal a mostani tanulmány sejtéseit is megerősíthetné, hiszen Petőfit e ponyva alapos ismerőjének mutatná.

Lássunk néhány kiragadott részletet, bár a *Kóbor Istók* mindenképp megérdemli, hogy majd forráskiadásban adjuk közre teljes szövegét:

Apja *Kóbor Péter*, mint Kanász szolgálja,
Istók Fia pedig bujtár vala nála.
Szemes tűzről pattant, jól tudott kürtölni,
Nem rest mikor kellett a' nyájt megkerülni,
Fél-vállról lógatta a' szürét módosan,³³
Süvegét fél-fülre tsapta betyárosan;
Mellynek a' tsákóját ináig nyujtotta,
'S azt piros kötővel végig foglaltatta.
De leg-kevélyebb volt szíjjas botskorában,
'S tzifrán ki-faragott karikás botjában.
Négy sor gomb tsillogott kordovány táskáján,
Tzafranggal beszélve mind a' két oldalán. [...]³⁴

²⁹ NAGY Ignác, *Árgyus királyfi: Tüneményes életkép négy rámban, előrajzzal és utóábrázolattal*, Buda, Egyetem betűivel, 3 kép, 7. jelenet, 37. Az értékes adatért Chikány Juditnak mondok köszönetet.

³⁰ MTA KIK Kt. RUI 8r 206/26, 19. sz. Ezt az adatot szintén Chikány Juditnak köszönhetem; POGÁNY Péter is említi, 142.

³¹ BUSA Margit, *Kóbor Istók históriája*, Magyar Könyvszemle 70, 1946, 108–110.

³² PETŐFI Sándor *összes költeményei, 1844. szeptember – 1845. július*, s. a. r. KISS József (főszöveg), KERÉNYI Ferenc, MARTINKÓ András, RATZKY Rita, SZABÓ G. Zoltán (jegyzetek), Budapest, Akadémiai, 1997 (Petőfi Sándor Összes Művei, 3), 227. sz. (A továbbiakban: PSÖM 3.)

³³ E sorok előképei az *Angyal Bandi*-ponyvaballadáról erednek.

³⁴ *Ha nevetni akarsz...*, OSZK 322.662, 3.

Bár maga sem vólt jobb deákné Vászánál,
 A' vén, még-is hűlt fűlt Kóbor' szavainál;
 Tátja száját, 's e' képp felele Péternek:
 Nem véltetek volna illy nagy gaz-embernek
 Lenni; de előttem még nagyobb szörnyűség,
 Hogy a' széles földön vagyon olly törvény szék,
 Hol az igazságot pénzen kell megvenni, [...]³⁵

Kóbor Istók – egy tudós bolond. Olyan figura, amihez hasonlót Petőfi saját bevallása és mások említése szerint is komoly szerepként játszott a *Lear király*ban, Kecskeméten (1843),³⁶ de nem annyira Shakespeare-i karakter, hanem egy ponyvahős. Röviden összefoglalva: kanászgyerekeknek született, szélhámos koldusokhoz csatlakozik, de jó útra tér, és onnantól, mint a rablóból lett jó pandúrok, folyamatosan leckézteti a világot, új igazságosztóként tevékenykedik.

A történet egy igen alacsony, pásztori környezetből egy még mélyebb deviancia felé mutat, lásd Kukorica Jancsi élete keresztútját. Még lejjebb lehet azonban csúszni a pásztoréletnél, ha zsványinak áll az ember. Hősünk nem a rablókhoz szegődik, hanem a koldusokhoz, viszont az ő szélhámos technikáikat is eltanulja. Később megszánja megtört apját, felfedi magát mint csaló koldus, de csatlakozik hozzá, és folytatja immár megtért koldus tevékenységét, elásott kincssel és mindenféle más motívummal. A történet végén újra találkozunk vele már befutott, vagyonosabb emberként, alföldi csikósként, akit felkeres az a hajdani bíró, aki megvesszőztette, miután lebukott a hamis lábkötése miatt. Hogy „rongyokban jársz és mankóval, ezzel rászédted az embereket, a szánalmukat, a könyörületüket zsákmányoltad ki”. Istók megköszöni neki a hajdani megvesszőzést, zsol-táros hangnemben: „azáltal lehettem jobb ember, hogy valaha megbüntettek azért, amit csináltam. Nagyon érdekes az alantas földi viszonyok közé transzponált biblikus hangnem. Az egész történet a koldusok szélhámoskodásával együtt főként Gvadányi *Rontó Páljának* (1793) egy kiragadott epizódjából táplálkozik. Még azt se zárnám ki, hogy magát ezt az eredeti *Kóbor Istók*-ponyvaszöveget is írhatta akár Gvadányi, akár olyasvalaki, aki sok Gvadányit olvasott, mert szó szerinti rímek és kifejezések utalnak rá. Ennek ellenére nem ismerjük 1826-nál korábbi szövegét, amikor Gvadányi már negyedszázada halott volt. A hamis koldusok színlelései végigkísérik a 19. századi magyar sajtót, 1868-ban épp Nagyköőrösről szól egy tudósítás, amely egészen hasonló motívumot említ, mint a Kóbor Istók történetében szereplő: „[...] láttam, hallottam az ily visszaéléseket, tudok rá példát, hogy a nappal jajveszékélő koldus éjjel részeges, kártyás alakot öltött, sőt elvetette a mankót, járta a »kállai kettőst,« a koleszba hordott tambura dorombolása mellett”.³⁷

A kanászlegény víg táncnótájában (*Egy hétben egy csötörtök*) az egyik vándorstrófa részletei már a 19. század legeleje óta ismertek:

³⁵ *Úa.*, 12.

³⁶ KERÉNYI, 343. Mint kiemeli, Petőfi a korízlással szemben „komoly filozóf” karaktert alakított.

³⁷ NEMCSIK János, *A koldus-ügyről*, Politikai Ujdonságok, 1868. szeptember 2., 434.

Ha én megházasodom,
Akkor lesz új botskorom;
Akkor élem világom,
Ugy-e kintsem galambom?³⁸

1796 táján ilyen ősförmában találjuk meg a szöveget (ponyvakiadását nem ismerjük):

Ha szűröm lesz, 's botskorom
Bizony meg házasodom.
Feleségem ha szép lesz
Azt is belé takarom.³⁹

Az idézett strófa 3. sora pedig két, ponyván is kiadott népszerű szöveg hatását mutatja. Egyrészt a *Vígan élem világom* kezdetű, szintén 1800 körülre datálható mulatónótával⁴⁰ tart kapcsolatot, másrészt a *Hej, most élem világom* kezdetű inszurgens dicsekvő dallal.⁴¹ Ez utóbbi a törökcsúfoló motívumok miatt a kanásztánc nyitó strófájával is párhuzamba hozható:

Egy hétben egy tsötörtök,
Mit tesz nékem két Török?
Kapom tsörgő botomat,
'S mind a' kettő elszalad.⁴²

A fentiek nyomán a szöveg keletkezését akár eddig a korszakig, az inszurrekció koráig is visszavezethetjük.

4.

A ponyvaszöveget vagy a színpadi átdolgozást Petőfi és Arany egyaránt ismerhette. Mivel megtéréstörténetet beszél el, hálózatos szövegfilológiával lehetne jól megközelíteni, mert a tematikus láncok messzire vezetnek. E helyütt nem lehet cél a mélyebb elemzés. A *Kóbor Istók*-versezet tele van olyan szövegrészletekkel és frázisokkal, amelyek ugyan más-honnan is ismerősek, de közösen épp itt fordulnak elő. Petőfi néhány korai versében

³⁸ *Ha nevetni akarsz...*, OSZK 322.662, 4.

³⁹ *Komoróczy Terka-énekeskönyv* (1796), 68b.

⁴⁰ Kritikai kiadás: *Közköltészet*, 2, *Társasági és lakodalmi költészet*, s. a. r. Csörsz Rumen István, KÜLLŐS Imola, Budapest, Universitas, 2006 (Régi Magyar Költők Tára, XVIII/8), 59. sz.

⁴¹ Kritikai kiadás: *Közköltészet*, 3/A, *Történelem és társadalom*, s. a. r. Csörsz Rumen István, KÜLLŐS Imola, Budapest, Universitas – Editio Princeps, 2013 (Régi Magyar Költők Tára, XVIII/14), 60. sz.

⁴² *Ha nevetni akarsz...*, OSZK 322.662, 3.

kifejezetten egymás mellett köszönnek ránk. Például a bottal hegedülés a *Szeget szeggel* (1843) soraiban:

Három a tánc! monda, s egyre
Hegedült, –
Hegedült a bottal hátam
Közepén,
Keservesen, siralmasan
Jártam én.⁴³

A ponyván:

Tanuld-meg uradat hogyan kell betsülni,⁴⁴
Tántzolj, majd a' bottal fogok hegedülni;
Erre ég-hasító átokkal, szitokkal
Agyba fejbe veri Társát durungokkal. [...] ⁴⁵

Ritkán fordul elő az *ám* szócska rímhelyzetben Petőfinél, de épp itt így találjuk:

Tudjuk, hányat vert az óra,
Tudjuk ám!
Ön is rak a tűzre rosz fát,
Bácsikám.⁴⁶

A *Kóbor Istókban*:

Te tőlem álnokúl el-tsaltad paripám',
De fogadom, hogy az a' tied nem leszz ám.⁴⁷

A vers másik közismert részlete is idekapcsolódhat:

A deákné vászonánál
Ő se' jobb⁴⁸

⁴³ *Szeget szeggel* (Pusztá-Palota, 1843. [április 15. körül]) = PETŐFI Sándor összes *költeményei, 1838–1843*, s. a. r. Kiss József, MARTINKÓ András, Budapest, Akadémiai, 1973 (Petőfi Sándor Összes Művei, 1), 88. sz., 78–80, 43–48. sor. (A továbbiakban: PSÖM 1.)

⁴⁴ Ez a sor egy közismert komáromi ponyvaszövegre utal: *Tanuld, asszony, az uradat megbecsülni*. Kritikai kiadása: *Közköltészet*, 1, *Mulattatók*, s. a. r. KÜLLÖS Imola, mts. Csörsz Rumen István, Budapest, Balassi, 2000 (Régi Magyar Költők Tára, XVIII/4), 25/IV. sz.

⁴⁵ *Ha nevetni akarsz...*, OSZK 322.662, 22.

⁴⁶ PSÖM 1, 88. sz., 53–56. sor.

⁴⁷ *Ha nevetni akarsz...*, OSZK 322.662, 47.

⁴⁸ PSÖM 1, 88. sz., 65–66. sor.

A ponyván:

Bár maga sem vólt jobb deákné Vásznánál,
A' vén, még-is hűlt fűlt Kóbor' szavainál;⁴⁹

A ponyva Andor és Bálint nevű hősei pedig Petőfinél egy névben egyesülnek: Andorlaki Bálint, *A hóhér kötele* (1845) egyik szereplője. (De nem ő szokta fejből idézni Gvadányi műveit, hanem Hiripi Gáspár.)

Ide tartozik a pásztordeviancia kérdése is, ami ebben a korban valószínűleg állandó dilemma volt. A rablók létformájánál nincs lejjebb; muszáj följebb tornáznunk a sorsunkat, és tenni érte valamit. Például elárulni a gazembereket, s így a negatív szám negatívuma lesz pozitívum. A *János vitéz*ben az elárult zsványokra rágyújtott ház, itt a rászedett gonosztevők parabolája is hasonlít. Összefoglalva: Petőfi más műveiben vannak kisebb-nagyobb nyomok, amelyek alapján feltételezhetjük a *Kóbor Istók*-ponyva ismeretét. A *Bolond Istók* szövegében kevesebb jelét látjuk ennek.

5.

Arany ugyancsak olvashatta a *Kóbor Istók*-füzetet. Bár ennek tanújelei ugyanolyan apróságok, mint Petőfi esetében, de közös előfordulásuk nem lehet véletlen.

A ponyva egyik leírása – nem szó szerint, hanem a megformálás módjában – az Arany-féle *Bolond Istók*ban tükröződik, amikor a cigányok csoportos gyűlését festi, s ahogy fogadják a vendéget. Ennek az előképe egyértelműen a Kóbor Istók.

Történt idő múlva, egy tzigány vinnyének
Füstös gazdjához szállásra térének.
A' more nemzetnek része muzsikás volt,
Része fujtatónál iszkábát kovátsolt.
A' kormos menyetskék meszelőt kötöttek,
Elől, hátúl rajtok porontyok tsüggöttek.
Mint kukatz a' sajtban, vagy tsikok vödörökben,
A' purdék úgy fortak minden szegeletben.
'S noha egy arasnyi üres helyek sem volt,
Még is vendégjének a' vén dádé így szóllt:
Apám uram, bízvást maradjon kéd nálunk,
Elférünk, enni is valamit találunk,
Most a' birkák szépen döglenek rakásra,
A' Dévla nem juttat bennünk' koplalásra, —⁵⁰

⁴⁹ *Ha nevetni akarsz...*, OSZK 322.662, 12.

⁵⁰ *Uo.*, 27.

Távolabbi előképei a *Duplex icon gentis notissimae* című 18. századi ponyván olvasható, például:

Itt már ki tánczot jár, ki pedig földre dül,
Mert bádgyadság miat a' feje-is szédül,
Van a' ki énekel, van a' ki hegedül,
Van kinek dorombja gyönyörűen csendül.

Ki tüzet rak, ki főz, s' dög-húsát borsollya,
Ki kaczag, ki verseng, s' társát hazuttollya,
Ki üstök-rántással lovát abrakollya,
El-ado dorombját némely kovácsollya.⁵¹

A költők láthatólag egymásnak adják ezt a leírást, a sokféle mesterséget űző, egyszerre beszélő, nyüzsgő cigány kisközösség képét. Aranynál a *Kóbor Istók* szövegéhez közeli motívumok köszönnek ránk:

Most, mint amely hárttyával van bevonva
Otromba lámpás, a cselédedé, –
Átalvilágolt a nem sűrű ponyva,
Mely a cigányok sátorát fedé;
Körül póznákkal volt feszesre nyomva,
Felül azonban látni engedé
A tűz vereslő füst anyját, megint
A sok sziporkát, játszó gyermekit.

Ott hemzsegének üst-szin arcaikkal
Leirhatatlan ékes rendben ők;
Tüznél kopólé sustorgott fazekkal
És szolgafán bográcsok, serpenyők;
Egy része ül, hasal, pipázva guggol,
Ifjú, öreg, nagy, apró, férfi, nők;
Más része jó, megy, szed, vesz, rakodik.
Táncol, füttyöl, visít, marakodik.

Egy ócska nyergen ül a tisztas vajda,
Kitűnő zugban, egymaga, külön;⁵²

A csősz motívuma is származhat a *Kóbor Istók*-ponyváról:

⁵¹ *Duplex icon gentis notissimae...* (é. n.) = *Magyar világi ponyvairodalom 1700–1820*, II, *Oktató és szórakoztató költészet*, s. a. r. Csőrsz Rumen István, Budapest, Reciti, 2020 (ReTextum, 11), 215.

⁵² Első ének = ARANY, *Elbeszélő költemények*, 357 (108–110. versszak).

Mert a' Pap mezejét a' tsőzők nem bánják,
Mondá a' vén koldus, sőt magok is lopják.⁵³

Ez majdnem szó szerint olvasható Aranyánál, a csősz téves behajtásai kapcsán. Ezek mögött egy közköltési gúnydal ismerete is feltételezhető (*Vida János a jó csősz*).⁵⁴

Ám még a ponyvafüzet másik szövegével is felsejlik egy kis kapcsolat. Arany ugyanis Hamupipőkének nevezi saját Bolond Istókját:

No meg, mi tűrés-tagadás? *Bolondom*
(Istókot értem) alig született,
Nagyobb volt ő nála kisebbik gondom;
Hamupipőke lőn és megvetett.⁵⁵

Márpedig a *Kóbor Istók* mindkét kiadásának függeléke épp a *Hamupipőke*-mese egyik sajátos, mintegy előzményszerű átdolgozása, helykitöltőként. Ez itt nem a közismert Grimm-verziót jelenti, hanem a magyar és nemzetközi alaptípust. Erdélyi János is közli egy változatát a *Népdalok és mondák* II. kötetében, 1847-ben (Arany mindig erre hivatkozik!). A téma valójában csőszködés, ahogy nála, ráadásul *Árgirus*-, illetve *Csongor és Tünde*-áthallásokkal:

Hamupipőke.

Három fia volt egy parasztnak; a legidősebbet egy reggel kiküldé a szőlőt őrizni. Kiment a fiu, s vigan falatozott a kivitt pogácsából, a mint egy béka mászott hozzá, s kéré, adna neki is a pogácsából. Hogy is ne, kiált a fiu, s követ ragadott a béka elüzésére. Eltávozott ez szó nélkül, de a fiu csak hamar elaludt azután, s mire felébredett, a szőlő tönkre volt téve. Más nap második fiát küldé az atya a szőlőbe, ez szintugy járt, mint az első. Boszonkodott ezen az atya, s nem tudá mit tegyen. Felszólal ekkor a legifjabb, kit, minthogy szüntelen a kuczkóban a hamu közt ült, semmire sem tartottak alkalmasnak, csak hamupipőkének neveztek, apám, küldj ki engem, majd megőrzöm én a szőlőt. [...]⁵⁶

A ponyva függelékében persze a motívumnak („valami kis selejt”) csak egy anekdotikus formája olvasható: „*Hogy üresen ne maradjon ez a' hely, ide tétetődött a' Hamu Püőke.*”⁵⁷ E kis történetben egy hirtelen elbújtatott szeretőről olvashatunk, aki bohózati körülmények közt megszökik. A címen kívül nem is említi a Hamupüőke nevet, inkább csak hozzáérti.

⁵³ *Ha nevetni akarsz...*, OSZK 322.662, 33.

⁵⁴ *Közköltészet*, I, 121. sz. Mindkét adata 1790-es évekbeli, a debreceni református kollégiumhoz köthető.

⁵⁵ Második ének = ARANY, *Elbeszélő költemények*, 367, 13. versszak (97–100. sor).

⁵⁶ *Népdalok és mondák*: Második kötet, A Kisfaludy-Társaság megbízásából szerkeszti és kiadja ERDÉLYI János, Pest, Magyar Mihály, 1847, 367–368 (Mondák, 11. sz.).

⁵⁷ *Ha nevetni akarsz...*, OSZK 322.662, 63–64.

A Kóbor névadás Aranynál még olyankor is előfordul, amikor nem lenne rá szükség. Például a Robert Burnstól fordított *Tam O'Shanter* esetében, ami szoros fordításban 'Shanteri Tamás' lenne. Ám Arany belőle is *Kóbor Tamást* csinál, az 1860-as években, még 1873 előtt, vagyis épp a *Bolond Istók* Második énekének írása idején.⁵⁸ Burns hőse amúgy szintén vagabund alak, s nem volna meglepő, ha másodlagos hatásként ő is beszüremkedne a zömmel valóban életrajzi alapú történetbe.

6.

Mind Petőfi, mind Arany olvashatták továbbá a ponyvatörténet színpadi átdolgozását, Beöthy Zsigmond (1819–1896) klapanciákban gazdag, közepesen sikeredett népszínművét *Kóbor Istók* címmel 1840-ből.⁵⁹ Nem nagyon jegyzi a szakirodalom, pedig érdekes a mi szempontunkból, annál inkább, mert Arany is ismerhette – bár nem játszhatott benne –, mivel nyomtatásban megjelent Pozsonyban. Ennek bizonyos jelenetei szintén mint-ha ihletként szolgáltak volna.

Annál inkább, mert Beöthy Zsigmond kissé Vörösmartyt is imitálja a *Csongor és Tünde* egyes motívumaival, de fél sikerrel teszi. Semmiképp sem összemérhető a két mű, ám bizonyos motívumok egyértelműen közösek bennük. A *Kóbor Istók*-ponyva hatása sem vitás, Beöthy ráadásul komáromi származású, s a ponyva a gyerekkorában jelent meg a szülővárosában. Sőt, az énekes játék ott szerepel a Bolond Istókról szóló mondat („No mi megjártuk, mint Bolond Istók Debrecenben”),⁶⁰ tehát számára is összefért a kétféle Istók-hagyomány. Tele van közmondásokkal és szellemes szállóigékkel, mint minden hasonlóan túlterhelt, Dugonics-ihletű népszínmű. Egy kritika szerint mégsem eléggé népoktató jellegű:

Elmondám, hogy Kóbor Istók rossz népi darab, mert benne semmi nyoma azon szép czel valóításának, hogy a' nép, érdekes példa által, mulatva javuljon: akartok részleteket? olvassátok a' népi darabot.⁶¹

A Beöthynél szereplő Kóborossy név pedig, mellyel úri nevet csinálnak a Kóbor családnévből, Aranynál szintén párhuzamba állítható. A *Bolond Istók* Klárcsi-féle szerelmi jelenetében (II. ének, 101. versszak)⁶² hősünket „Bolond úr”-nak szólítja a hölgy, tehát nem gúnynévként, hanem családnévként értelmezi.

⁵⁸ Vö. ARANY, *Elbeszélő költemények*, 25B.

⁵⁹ BEÖTHY Zsigmond, *Jurista és kis leány. Vigjáték két felvonásban. Kóbor Istók. Énekes bohózat négy szakaszban*, Pozsony, Bucsánszky Alajos, 1840. A Figyelmező színházi hírei arra utalnak, hogy Beöthy 1838-ban már dolgozott a darabon: „Énekes parodia: Beöthynél munkában: Kóbor Istók.” „Literaturai mozgalmak”, Figyelmező az egyetemes literatura' körében, 1838. december 18., 906. Vö. Jelenkor, 1838. december 29., [418]. A sajtó később is tudósított a darab munkálatairól; úgy látszik, komoly érdeklődésre tarthatott számot.

⁶⁰ BEÖTHY, III. szak, VI. jelenet, 119.

⁶¹ [Név nélkül], „Állítások, vélemények, felvilágosítások”, Figyelmező, 1840. október 20., 682–683, 683.

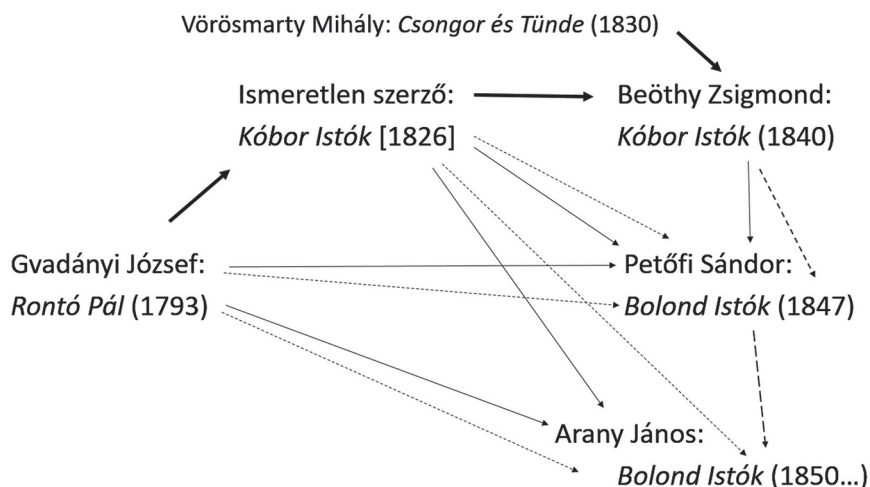
⁶² ARANY, *Elbeszélő költemények*, 396.

György Lajos még nem ismerte az 1826-os ponyvának egyik példányát sem, csak Petrik Lajos említéséből és Beöthy darabjából következtetett vissza egy ilyen előképre: „Egyike e jelen bohózat is azon történeteknek – írja [Beöthy] bevezetésében – miket a nép saját nyelvén már rég bír és rég ismer». Ezekből az adatokból elterjedt népies históriára következtethetünk, talán valami Eulenspiegel-féle tréfás könyv gyanítható benne.”⁶³

A jeles tudós feltevése csak részben igazolódott, de tágabban kontextusban mégis helyesen sejtette meg, hogy a *Kóbor Istók*-ponyvafüzet némi rokonságot árul el a *Csalóka Péter*-, azaz tágabban az *Eulenspiegel*-történetekkel. Mindez Gvadányi modorában, egy-két motívumát kölcsönvéve, egyúttal pedig a tékozló fiú példázattípusához igazítva érdekes, szinkretikus alkotást eredményezett.

7.

Végül lássuk, rendszert alkothattak-e valamennyire a felsorolt, néha szórványos filológiai jelenségek, motívumok?

8. kép *A Kóbor Istók*-szöveghagyomány hálózata (vázlat)

A kör Gvadányitól indul, az összefüggő nyilak egyértelműen azt jelzik, hogy ezek adatolható ismeretek. Gvadányit szívesen olvasta Arany és Petőfi is, sőt mi több, tudatosan imitálja. A szaggatott nyilak a konkrét művek közti feltételezhető kapcsolatot jelölik.

Ennél messzebb én most nem merészkednék. Mégis hozzátenném, hogy akkor hányféle bolonddal: cselekvő bolonddal, okos bolonddal és balfácánnal kell *egyszerre* számolnunk ebben a körben? Hozzá tartozik, hogy nemcsak György Lajos, hanem már a 19.

⁶³ A *Kóbor Istók* (305. sz.) összefoglalója Petrik nyomán: György Lajos, *A magyar regény előzményei*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1941, 466–467, itt: 467.

századi olvasók összekapcsolták a *Kóbor Istók* típusú történeteket az *Eulenspiegel*-történetekkel. Némelyik szó szerint azzal azonos, illetve annak a keleti folklór változataival, noha lehet, hogy közvetlen ihletője másutt keresendő. Ez azért érdekes, mert Eulenspiegel egyik rokona viszont Simplicissimus Grimmelshausennél és Georg Daniel Speernél, akiről szintén olvastak, Jókai maga is imitálja például a *Szép Mikhál* című regényében (1877).⁶⁴ Ez azért fontos nekünk, mert Arany azt írja:

E hó egy napját ültem én is
Már két közép embernemig:
„Simplicius” napján születtem:
„Simplex” maradtam holtomig.⁶⁵

Ennek a mondatnak a súlyát így a Bolond / Kóbor Istók-, az Eulenspiegel- és a Simplicissimus-hagyományon keresztül több regiszterben is érezhetjük.

Összegzésként úgy gondolom, a szoros filológiai közelítés mellett itt egy hálózatos, poligenetikus helyzet állt elő. Szinkretikus, elmosódó hagyományra bukkantunk. Ezúttal mind Arany, mind Petőfi úgy bánnak az irodalmi nyersanyagukkal, hogy személyessé teszik, életrajzi elemekkel dúsítják, áthallásokkal a saját műveik iránt. Egyrészt távolítják az objektív közös tudástól, másrészt viszont mintegy értelmet adnak neki.

Mindkét történet megtéréssel, a régi szerep megtagadásával, illetve transzponálásával zárul. Petőfi főhőse átalakul, átlépve önmaga árnyékát. Szélhámos, szócséplő diáktudását egy család megmentésére, az öregember megvigasztalására tudja fordítani. Így értelmet nyer mindaz, amivel évekig tömték a fejét, hiszen

Leáztathat rólam
Az eső minden ruhát,
De nem áztathat le egyet, a
Philosophiát.⁶⁶

Arany hőségnek pedig van ereje hazatérni, bevallani, hogy nem ez az ő pályája, és otthon – másik módon, mint Arany – felfedezni magában a régi készségeket. Immár transzponálva e mögött is lehet némi áthallás a megtérés példázatára épülő *Kóbor Istók*-történet felé.

⁶⁴ A kérdésről bővebben például SZÖRÉNYI László, *A Simplicissimus-féle irodalom mint Jókai Mór regényvilágának forrása = Serta Pacifica: Tanulmányok Fried István 70. születésnapjára*, szerk. ÁRMEÁN Otília, KÜRTÖSI Katalin, ODORICS Ferenc, SZÖRÉNYI László, Szeged, Pompeji Alapítvány, 2004, 283–289.

⁶⁵ *Almanach 1878-ra* (1877. november 4.) = ARANY János, *Kisebbségi költemények, 3 (1860–1882)*, s. a. r. S. VARGA Pál, Budapest, Universitas – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2019 (Arany János Munkái), 140. sz., 37–40. sor.

⁶⁶ PSÖM 5, 227.